

nja na Hrvatsku, ali i na genezu hrvatsko-srpskih odnosa te kako su ti događaji odredili političku sudbinu Hrvatske u 20. stoljeću. Ova knjiga predstavlja važan doprinos hrvatskoj historiografiji, a poglavito povjesničarima koji se bave vojnom i ratnom povijesti.

Ivan Bračić

Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Slavonском Brodu 18-19. listopada 2013., ur. Branko Ostajmer, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2015., 603 str.

Međunarodni znanstveni skup pod nazivom *Rijeka Sava u povijesti*, održan prije nešto više od dvije godine u Gradskoj knjižnici u Slavonском Brodu, pokazatelj je pozitivnih kretanja prema istraživanju povijesti okoliša u hrvatskoj historiografiji. Ipak, prošlost rijeke Save, govoreći ekohistorijskim jezikom, nužno izlazi iz konteksta jedne nacionalne historiografije, pa je sudjelovanjem povjesničara iz Srbije, Slovenije te Bosne i Hercegovine na ovom simpoziju učinjen doprinos za buduća istraživanja povijesti prirodnih obilježja koja su spajala i razdvajala ljude u ovoj regiji. U ovome zborniku su na taj način objedinjeni radovi profesora-izlagača s Hrvatskog instituta za povijest (u Zagrebu i u Slavonском Brodu), Odsjeka za povijesne znanosti HAZU, Filozofskog fakulteta u Beogradu, Zgodovinskog inštituta Milka Kosa u Ljubljani, Orijentalnog instituta u Sarajevu, Instituta za arheologiju u Zagrebu, Gradskog muzeja u Vinkovcima te Muzeja Brodskog Posavlja u Slavonском Brodu – da nabrojimo samo neke – čime je postignut dijalog između nacionalnih historiografija ovog prostora, ali i interdisciplinarni pristup problematiki.

Sam zbornik je, kao i znanstveni skup, podijeljen na četiri cjeline koje odgovaraju vremenskim periodima: 1) Rijeka Sava u antici i srednjem vijeku; 2) Rijeka Sava u srednjem i ranom novom vijeku; 3) Rijeka Sava u novom vijeku; te 4) Rijeka Sava u XX. stoljeću. Knjizi je priložen Sadržaj (5-7), Predgovor urednika Branka Ostajmera (9-11), Program skupa iz 2013. godine (13-15), plakat i slike skupa (595-599), te sadržaj na engleskom jeziku (601-603).

Prvi prilog u ovome zborniku, *Rijeka koja spaja: slika Save u duhovnoj kulturi kasnoantičkih rimskih središta* (17-42), rad je Marije Buzov i Vesne Lalošević. Prvenstveno arheološkog karaktera, rad se fokusira na materijalne nalaze iz rijeke Save i njezinih manjih pritoka iz vremena antike. Nalazi podređeni analizi u ovome članku pretežno su duhovnog karaktera te uključuju literarne zapise, ostatke arhitekture te pokretne nalaze (žrtvenike, kipove te predmete kulturne namjene), ali i predmete od gospodarske važnosti za suvremenike, kao što su kovance i predmeti vezani uz razne zanate. Analizom preko 200 komada pokretnih nalaza, autorice ističu ulogu rijeke Save kao prometnice u rimskoj provinciji Panoniji, ali i elemente duhovnog života vezane uz rijeku, primjerice prisutnost poganskog božanstva Savus. Rad je popraćen dvjema kartama te prikazima arheoloških nalaza.

Anita Rapan Papeša iz Gradskog muzeja u Vinkovcima u svome prilogu *Sava – granica kasnoavarske države: da ili ne?* (43-54) razmatra ulogu rijeke Save kao prirodne barijere i sumira dosadašnja istraživanja o ovoj problematiki. Obzirom da je narativnih vrela vezanih uz ovo pitanje kvantitativno manje od materijalnih nalaza, i u ovome je radu naglasak na arheološkom istraživanju. Iako s pravom nastoji definirati pojam granice u periodu ranog srednjovjekovlja, te navodi primjer zapadne granice avarskog kaganata koju je predstavljao pojas naseljene zemlje, autorica na temelju dosadašnjih istraživanja te arheoloških nalaza zaključuje kako je Sava, kao prirodna barijera, doista predstavljala južnu granicu avarske države. Osim nastojanja da definira geografski položaja te granice, autorica sugerira novi metodološki pristup istraživanju ove problematike, koji bi naglasak stavio na klasifikaciju arheoloških nalaza po vremenskim periodima, umjesto na etnicitet pojedinih skupina koje su naseljavale ovo područje u 8. i 9. stoljeću.

Analizu srednjovjekovnih narativnih izvora zapadne (latinske) te istočne (grčko-bizantske) provenijencije koja spominju rijeku Savu iznio je Hrvoje Gračanin u svome prilogu *Rijeka Sava u srednjovjekovnim narativnim vrelima* (55-76). Iako je riječ o, kako sam autor navodi, preliminarnom radu koji uzima u obzir samo ograničen broj narativnih izvora, ovaj prilog se na inovativan način bavi literarnim zapažanjima srednjovjekovnih autora o rijeci Savi. Autor ne pretendira postaviti krajnji zaključak o oblicima narativnog izražavanja o prirodnim obilježjima nekog kraja, ali donosi metodološki okvir u kojem bi moglo nastati istraživanje većih okvira.

Sljedeći prilog, *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem veku* (77-104), nastao je u koautorstvu Miloša Ivanovića s Istorijiskog instituta u Beogradu i Borisa Stojkovskog, profesora na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Rijeka Sava u ovom je radu ponovo sagledana kroz njezinu ulogu granice. Iako je fokus ovog rada prvenstveno na 14. i 15. stoljeću, autori navode vrela prema kojima je Sava postala granicom između dvije države već u 9. stoljeću, ne problematizirajući dublje tu tematiku. Na temelju razvijenije produkcije dokumenata u kasnijim razdobljima srenjeg vijeka, možemo detaljnije pratiti sukobe srpske i ugarske vlasti oko teritorija uz rijeku, posebice oko posjeda Mačva. Teškoće pri jasnom određivanju srednjovjekovnih granica, čak i u slučaju postojanja prirodne barijere, autori naglašavaju činjenicom da je ugarska vlastela kontinuirano držala posjede južno od Save.

Hrvoje Kekez autor je narednog priloga *Preskočiti rijeku: geostrateško značenje skela na rijeci Savi za knezove Baboniće krajem 13. i početkom 14. stoljeća* (105-126). Ovaj rad predstavlja vrijedan doprinos razumijevanju uloge rijeka u srednjovjekovnom prometu, a fokusira se na ekonomsku i političku funkciju skela na rijeci Savi u vrijeme vrhunca moći plemićke obitelji Babonić. Upravo u ovom periodu Babonići stižu posjede sjeverno od Save, pa je povezivanje njihovih posjeda riječnim prijelazima postalo neophodno za utvrđivanje političke moći i gospodarske povezanosti njihovih posjeda. Radu je priložena karta posjeda ove plemićke obitelji u spomenutom periodu.

Sljedeći rad pod naslovom *Rijeka Sava i Zagrebački kaptol u razvijenome srednjem vijeku* (127-162) autora Marka Jerkovića, predstavlja opsežnu analizu gospodarskog života kanonika Zagrebačkog kaptola u 13. i 14. stoljeću vezanog uz rijeku Savu. Osim detaljnog pregleda posjeda u vlasništvu zagrebačkih kanonika, popraćenog i kartografskim prikazima, autor istražuje i proces u kojem je savska obala iz močvarnog krajolika pretvorena u poljoprivrednu zemlju. Nadalje, proces u kojem je velik dio kaptolskih vlastelinstava prenamijenjen u zakupne predije, ali su ostala u vlasništvu Zagrebačkog kaptola, autor stavlja u kontekst efikasnijeg upravljanja obradivom zemljom uz Savu, ali i konsolidacije kanoničkih posjeda. Time je zemljoposjednička infrastruktura zagrebačkih kanonika odavala sliku prosperiteta temeljnog na agrarnoj proizvodnji.

U prilogu Marije Karbić i Brune Škreblina *Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava* (163-180), urbanistička cjelina zagrebačkih naselja Gradeca, Kaptola i pripadajućih sela, promatrana je u odnosu na rijeku Savu kao prirodni ambijent koji je uvjetovao njihov razvoj. Osim ekonomske uloge rijeke kao prometnice, plodne savske ravnice, ribarenja te ubiranja mostarine, Sava je imala i obrambenu ulogu; poplave koje su predstavljale ugrozu za imetak građana, također su u iznimnim situacijama sprječavale kretanje neprijatelja. Rad se u kratkim crtama dotiče i nematerijalne kulture vezane uz rijeku, pa je tako rijeka bila i mjesto stratišta. Ekohistorijski pogled u ovome članku dominira kroz sveobuhvatan pristup pitanju međuodnosa urbanog naselja i njemu pripadajućeg okoliša.

Sljedeći prilog donosi slovenski povjesničar Miha Kosi pod naslovom *Sava kot prometna povezava Kranjske in hroaških dežel v poznem srednjem in zgodnjem novem veku* (13.-18. stoletje) (181-205). Ovaj članak daje uvid u ljudski i teretni promet rijekom Savom u razdoblju kada su riječni putevi predstavljali žile kucavice većeg dijela Europe. Premda se uglavnom bavi spomenutim raz-

dobljem, ljudima koji su Savom putovali i materijalom koji je njome prevožen u to vrijeme, autor obuhvaća razdoblje od antike do 2. svjetskog rata. Cijeli je rad popraćen bogatim vizualnim materijalom, među kojim su najbrojnije grafike plovila i gradova na riječnom putu iz ranomodernog perioda, zatim karte plovnih puteva, ali dobivamo uvid i u rekonstrukciju antičkog riječnog broda, te sliku splavara s kraja 19. stoljeća.

Obrambena funkcija riječnog toka, koje su se već dotakli Marija Karbić i Bruno Škreblić u svome prilogu, u radu Stanka Andrića *Rijeka Sava kao protuturski bedem (do pada Bosne)* (207-238) u fokusu je istraživanja. Autor analizira ulogu prirodne prepreke u formiranju strategije obrane protiv novonastale osmanske prijetnje, pri čemu je rijeka Sava zadržala važnu funkciju u obrani srednjovjekovnog Ugarskog kraljevstva čak i nakon uspostave Jajačke, Srebreničke i Šabačke banovine južno od njenog toka. Kako i sam autor napominje, u ovome radu prikazani su vojni sukobi s Osmanlijama koji su uvelike bili oblikovani okolišem, u ovome slučaju rijekom Savom, no sam je rad inicijalno bio zamišljen kao prikaz praktične strane ratovanja, ali i tadašnje vojne teorije vezane uz riječne barijere, pa bi se tim dodatkom učinio još veći iskorak u povezivanju vojne povijesti i ekohistorije.

Članak Elme Korić s Orijentalnog instituta u Sarajevu, *Kapetani rijeke Save u 16. stoljeću* (239-251), bavi se osobama iz elite osmanskog društva koje su vršile službu riječnih kapetana na Savi, ali nam zbog komparativne vrijednosti donosi i primjere s rijeka Drave i Une. Osim detaljnog uvida u status tih pojedinaca, ovim prilogom se potvrđuje nužnost međunarodne suradnje na projektima ovakve vrste, jer bi slika rijeke Save u kontekstu osmanskog osvajanja ovih područja bila u najmanju ruku nepotpuna bez istraživanja provedenih među povjesničarima iz susjednih država.

Ulaskom u ranomoderni period, rijeka Sava postaje neraskidivi dio granice dvaju carstava, a time i dio područja koje je intenzivno razdvajalo kulture, ali istovremeno i mjesto gdje se kulturna razmjena mogla odvijati na marginama društva. Tom problematikom u svom prilogu *Sava u svakodnevnom životu krajišnika Slavonske vojne krajine* (253-261) bavi se Damir Matanović. Autor ističe diskrepanciju između službene vizije vlasti o čvrstoj i nepropusnoj granici carstva te doživljaja ljudi koji su uz tu granicu živjeli; mikrohistorijski pristup nam ovdje rasvjetljuje naočigled kontradiktornu tvrdnju o granici (u ovom slučaju rijeci Savi) kao istovremeno razdvajajućem i spajajućem elementu.

U članku *O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća* (263-281) Hrvoje Petrić problematizira prirodni fenomen rijeke Save usko se vežući uz ekohistorijska promišljanja o međuodnosu čovjeka i okoliša. Na temelju kartografskih izvora te narativnih vrela koje su za sobom ostavili dvorski službenici Friedrich Wilhelm von Taube i Franz Stefan Engel, spomenuti međuodnos autor nastoji analizirati na tri razine: 1) ekološkoj, koja objašnjava biološke značajke okoliša; 2) proizvodnoj, kroz koju se promatraju socio-ekonomske aktivnosti u odnosu na prirodu; 3) ideološkoj, koja obuhvaća promjene ljudskog shvaćanja okoliša.

Sljedeći prilog *Sava – poticaj i prepreka trgovini u 18. stoljeću* (283-314) u koautorstvu Ivane Horbec i Milana Vrbanusa donosi detaljan prikaz trgovačkih aktivnosti vezanih uz rijeku Savu. Uspoređujući očekivanja komore u Beču i stvarne rezultate napora habsburških inženjera da se poveže Panonija s Primorjem preko rijeke Save, autori zaključuju da se uspjeh može ocijeniti značajnim, ali je ipak bio samo djelomičan. Povrh toga, rad na povećanju efikasnosti savskog plovnog puta uvelike se odrazio na stanovništvo i lokalnu upravu. Članak je popraćen izvornim kartama rijeke Save, detaljnim tablicama te grafikonima.

Prošlošću jedne institucije, u ovom slučaju Sanitarnog kordona Habsburške Monarhije, stavljenog u geografski kontekst rijeke Save, bavi se Robert Skenderović u svome radu *Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji* (315-327). Članak prije svega analizira djelovanje ove organizirane institucije u pograničnim područjima Habsburške Monarhije uz rijeku Savu, posebice u Brodu na Savi (danas Slavonski Brod), koji početkom 18. stoljeća po-

prima ulogu glavnog prometnog čvorišta između dvaju carstava. Autor dovodi u korelaciju i činjenicu da je karantena otvorena upravo u Brodu na Savi s radom Sanitarnog kordona, te zaključuje kako je to uvjetovalo preusmjeravanje trgovačkog prometa prema gradu, što se značajno odrazilo na njegovu gospodarsku i demografsku sliku.

Savske vodenice na području broskog Posavlja (329-348), prilog je Karoline Lukač poznavanju graditeljske tradicije posavskog područja. Ovaj povijesno-etnološki pregled razvoja plutajućih vodenica na rijeci Savi obuhvaća razdoblje od pojave ovakvog tipa vodenica u antici, preko razdoblja srednjeg vijeka kada ulaze u širu upotrebu, do njihovog zapuštanja i konačnog propadanja početkom 20. stoljeća. Autorica zamjećuje da je početak propadanja ovog tipa vodenica povezan s osamnaestostoljetnim nastojanjem da se ubrza plovidba Savom, jer su same vodenice bile smještene na matici rijeke gdje se trebala odvijati glavna prometa. Osim što se time nadovezuje na prethodni prilog Ivane Horbec i Milana Vrbanusa, ovim je radom dotaknuta još jedna dimenzija međuodnosa čovjeka i okoliša.

Anica Bilić iz Centra za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Vinokovcima u svome radu *Rijeka Sava i Scriptores Interamniae* (349-383) bavi se književnim doživljajima rijeke Save od Janusa Panoniusa do pisaca 19. i 20. stoljeća. Autorica povezuje pogranični identitet hrvatske književnosti vezan uz rijeku Savu kao granicu, pri čemu ustanovljuje prisutnost dvije književne tradicije, jednu arkadijsko-idiličnu, te drugu utemeljenu na naturalističkom pogledu prema rijeci.

U sljedećem prilogu autorice Zlate Živaković-Kerže, *Čovjek i okoliš na granici: Sava, odvodnja i život posavskog stanovništva u 18. i 19. stoljeću* (385-402), analiziran je međuodnos Save i lokalnog stanovništva kroz nastojanja da se omogući sigurniji život uz rijeku gradnjom sustava odvoda i nasipa. U periodu u kojem su rijeke i dalje predstavljale važne prometne puteve, regulacija toka Save bila je važan projekt koji se, osim na lokalnu poljoprivredu, odrazio i na plovni kapacitet te rijeke.

Vlatko Čakširan iz Gradskog muzeja u Sisku, opisuje gospodarski razvoj toga grada, koji je bio vezan uz rijeku Savu i Kupu. Iako je i rijeka Odra prisutna na gradskom području, autor zaključuje kako su prethodne dvije rijeke kao ekonomska cjelina uvjetovala uzlet prometa u 18. stoljeću, a time opći gospodarski uspon grada. Članak *Rijeka Sava i Kupa u gospodarskom razvoju grada Siska* (403-416), time ne samo upotpunjuje sliku o važnosti rijeke u razdoblju industrijske revolucije, nego (indirektno) ukazuje i na problematiku analize svakog vodenog toka zasebno, umjesto kao dio veće hidrološke cjeline.

Urednik ovog zbornika, Branko Ostajmer, autor je narednog priloga *Sava kao prijetnja: tegobe stanovništva slavonske i srijemske Posavine u svjetlu rasprava u hrvatskom Saboru (1868.-1918.)* (417-451). Premda se u ovome članku nastoje oslikati gospodarske i društvene prilike u porječju Save, glavni povijesni izvor predstavljaju politički saborski spisi iz perioda između Hrvatsko-Ugarske nagodbe i raspada Austro-Ugarske monarhije. Osim što se time ukazuje na važnost ekonomskog razvitka i socijalne politike u programima zastupnika, vidljivo je kako je Sava, zbog velikog utjecaja na život ljudi, predstavljala relevantnu temu u Saboru.

Na vojno-povijesni pristup ovoj tematici ponovo nailazimo u radu Aleksandra Lukića *Srpsko-austro-ugarske borbe na donjoj Savi 1914. godine* (453-480). U prilogu su analizirani ratni planovi, prvenstveno oni Kraljevine Srbije, kojima su razmatrane obrambene mogućnosti vezane uz Savu. Ipak, ispostavlja se kako je rijeka kao prirodna prepreka bila teško iskoristiva zbog morfologije njene obale. Nadalje, neutraliziranjem potencijala austro-ugarske riječne flote uz logističku pomoć srpskih saveznika, Sava je, autor zaključuje, u ratu odigrala samo sekundarnu ulogu.

U idućem prilogu *Rijeka Sava u jugoslovenskim planovima o proširenju mreže unutrašnjih plovničkih puteva* (481-505), autora Milana Gulića, pružena je analiza raznih projekata povezivanja i proširenja riječnih plovničkih puteva, kako u Kraljevini, tako i u socijalističkoj Jugoslaviji. Pored

opisa tih projekata, popraćenih kartografskim prikazima, autor primjećuje različitosti u načinu na koji su dvije države njima pristupale. Tako je u sklopu Kraljevine projekte podupirala educirana elita, dok je u socijalističkoj Jugoslaviji zadatak prešao na federalne institucije.

Aleksandar Kadijević s Filozofskog fakulteta u Beogradu razmotrio je razvoj urbanističke cjeline u odnosu na rijeku u članku *Savsko priobalje u Beogradu (1918–1941) – pogled na arhitektonsko–urbanistički razvoj* (507-526). Prikazujući naglo širenje grada u ovom razdoblju kroz kontekst uređenja savske obale, autor zamjećuje ambivalentnost pristupa prema toj problematici; civilizacijski dosezi u arhitektonskom i umjetničkom smislu uvelike su umanjeni infrastrukturnim i prometnim djelatnostima. Zanimljivi su vizualni prilozi neostvarenih urbanističkih projekata koji ostaju samo u nacrtima.

Članak *Nezavisna Država Hrvatska i rijeka Sava* (527-558) autora Nikice Barića očekivano se bavi pretežito vojnim aspektom korištenja rijeke. Ratne operacije, postrojbe NDH vezane uz rijeku, kao i sukobe s partizanskim jedinicama, autor dovodi u širi kontekst svjetskog rata. Osim toga, drugi dio članka bavi se civilnom plovidbom rijekom u vrijeme rata i aktivnostima dioničkog društva Hrvatsko riečno brodarstvo. Ipak, kako i sam autor napominje, velik dio izvorne građe je uništen ili je nedostupan, pa tema ostaje otvorena za daljnja istraživanja.

Posljednja dva priloga bave se periodom Domovinskog rata. Prvi je onaj Mladena Baraća, *Mostovi i rat: most između dva Broda 1991.-1992.* (559-570). Pored kronologije najvažnijih vojnih i političkih događaja, u članku dobivamo uvid u stratešku ulogu mosta preko Save. Još jednim u nizu vojno-povijesnih priloga naglašava se uloga rijeke Save u ratu i kriznim situacijama. Valja primjetiti da se ranije u knjizi istim gradom bavi i Robert Skenderović, pa bi bilo zanimljivo vidjeti rad koji bi obuhvaćao fenomen tranzitnog riječnog središta kroz veći vremenski raspon.

Posljednji prilog u ovome zborniku pod naslovom *“Strogo kontrolirani most” ili o plavim kacicama i nadzoru graničnog prijelaza preko Save kod Stare Gradiške* (571-594), rad je Ivica Miškulina s Hrvatskog katoličkog sveučilišta u Zagrebu. U radu se analizira djelovanje UN-ovih mirovnih snaga na mostu kod Stare Gradiške, pri čemu su dva glavna aspekta definirani kao sigurnosni i migracijski. Autor primjećuje kako je misija UN-a u ovom slučaju podbacila, a navodnike u naslovu rada opravdava zaključkom kako cilj kontroliranja mosta od strane UNPROFOR-a nije postignut.

Ovim zbornikom rijeka Sava je približila povjesničare četiriju zemalja ne samo po logici geografskog prostora, nego i po identitetnoj poveznici koju ona čini. Znanstvena suradnja na ovaj bi način mogla uroditi plodom koji izlazi iz okvira struke, te ukazati široj javnosti na potrebu (i nužnost) komunikacije na više razina. Ipak, primarni cilj ove knjige, interdisciplinarnim putem nadopuniti i razviti ekohistorijski pristup – prvo na uže određenoj temi rijeke Save – je, barem zasada, dosegnut.

Zrinko Novosel

A hadtáp volt maga a fegyver. Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről [Vojna opskrba je i sama bila oružje – Studije o srednjovjekovnoj vojnoj logistici], ur. László Pósan – László Veszprémy, Zrínyi Kiadó, Budapest 2013., 327 str.

Knjiga sadrži dva odvojena dijela, prva polovina bavi se europskom vojnom poviješću u srednjem i ranom novom vijeku, a drugi se bavi Ugarskom. Objavila ju je izdavačka kuća Zrínyi Kiadó 2013., a urednici ove tvrdo ukoričene knjige su László Pósan i László Veszprémy. Oba spomenuta dijela knjige zajedno pokrivaju razdoblje od osamsto godina.